

Thibaud LAURENTJOYE
CEMI, EHESS
thib.laurentjoye@ehess.fr

**A gondolat hatalma és a gondolatok ereje:
Kornai János rendhagyó önéletrajza¹**

Kornai János önéletrajzát olvasva egyszerre több szellemi síkot fedezünk fel: a gondolkodás történetét több szempontból, Magyarország történelmét, elmélkedést gazdaságpolitikáról, annak módszereiről és intézményeiről, és egy olyan műfajt, ami kellőképpen ritka ahhoz, hogy érdemes legyen kiemelni: az önkritikát. Ezek a síkok konfliktusok, ellentmondások nélkül épülnek folyamatosan egymásra. Kornai János élete a szó szoros értelmében egy krimi is egyben, hiszen Kornai azokat a jegyzeteket is felhasználta, amelyeket a magyar titkosszolgálatok gyűjtöttek róla a második világháború vége és a szovjet rendszer összeomlása között.

Kornhauser János (ez volt családi neve születésekor) egy négygyermekes család legkisebb gyermekeként született 1928 január 28-án Budapesten. A bajok 1944-ben kezdődnek. Legidősebb bátyja, Bandi, 30 évesen az orosz fronton leli halálát, édesapját, a 63 éves Kornhauser Jánost homályos ürügyekkel beidézik a budapesti zsidó elit többi tagjával együtt, végül Auschwitzba deportálják, ahonnan nem tér vissza, és a 16 éves János is többször kerül életveszélyes helyzetekbe. A háború után Kornhauser János úgy dönt, hogy nevének magyarosabb hangzást ad és Kornai János lesz. 1945 folyamán Kornai közeledik a kommunista párthoz, és év végére már tagja lesz a fiatal kommunisták szövetségének, a MADISZ-nak. Először Sztálin *A dialektikus és történelmi materializmusról* című munkáját olvassa el, majd belefog Marx *Das Kapital*-jának olvasásába (németül) „oldalról oldalra,” „rendíthetetlen szorgalommal,” annak ellenére, hogy politikai gazdaságtanból „teljesen képzetlen.” (55. oldal)

1947 júniusában Kornai a magyar kommunista párt központi lapjának, a *Szabad Népek* munkatársa lesz. Interjúk és tudósítások készítése a feladata, és decemberben első vezércikkét is megírja. 1949-ben a gazdasági rovat felelősévé léptetik elő. Ez a feladat többek között azt is lehetővé teszi számára, hogy jelen lehessen a nemzeti gazdasági bizottság ülésein, ahol megismeri a végletekig központosított magyar gazdaság működését. 1953 augusztusában, néhány hónappal Sztálin halála után kérvényezi a párt Központi Bizottságánál, hogy kandidátus aspiráns lehessen, ami a doktorandusz szovjet megfelelője. Semmilyen felsőfokú gazdasági előképzettsége nincs, de a *Szabad Népnél* betöltött szerepére való tekintettel kedvező elbírálásban részesül. De éppen az ott betöltött állása miatt Kornainak nem sikerül elég időt a kutatásnak szentelnie.

1954 nyarán Kornai találkozik egy régi ismerősével, és ez a találkozás radikálisan megingatja a hatályos ideológiába vetett hitét. Barátja elmeséli, hogyan kínozták meg a rendszer. Ez a tanúvallomás úgy hat, mint egy bomba, ő maga is úgy beszél róla, mint „ébredésről” (83.o.).

---

¹ Eredetileg megjelent: Thibaud Laurentjoye, « Pouvoir de la pensée et force des idées : l'autobiographie irrégulière de Janos Kornai », *Cahiers d'économie Politique / Papers in Political Economy* 2015/1 (n° 68), p. 237-246. DOI 10.3917/cep.068.0237 <http://www.cairn.info/revue-cahiers-d-economie-politique-2015-1-page-237.htm>

Az elkövetkező néhány hétben Kornai először fordul szembe a hivatalos irányvonallal a *Szabad Népnél* végzett munkája során. Több kollégája is abba az irányba fordul, mint ő, és a *Szabad Népnél* „lázas” tör ki (94.o.). A politikai hatalom egyre erőteljesebb merevedése következtében Kornait 1955 júniusában hivatalból áthelyezik a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetébe. A *Szabad Néptől* való elbocsájtása és az Intézetben kapott új állása kapcsán Kornai fizetésének több, mint a felét elveszíti, de most már elegendő idővel rendelkezik ahhoz, hogy a doktori disszertációjához szükséges kutatásokat elvégezze.

A tervgazdálkodás tanulmányozása lesz Kornai tudományos munkásságának első, és a későbbi karrierje során legfontosabb eleme. Három különböző megközelítésből is tanulmányozza a tervgazdálkodást. Első megközelítése empirikus és a *létező* tervgazdálkodást értelmezi (ahogy abban az időben beszéltek a *létező* szocializmusról, szemben az *elméleti* szocializmussal), elsősorban leíró, de egyben kritikus módon. A túlzott központosításról szól doktori disszertációja, az 1980-ban megjelent *A hiány* című műve, és az 1992-ben megjelent *A szocialista rendszer* is. Politikai okok miatt Kornai később úgy dönt, hogy ezt az 1957-es megközelítést félre teszi, egészen a 70-es évek közepéig, amikor a Kádár rendszer kicsit lazul. A tervgazdálkodás problémájának második megközelítési módja elméleti, és főleg a Lipták Tamással közösen készült első munkákban jelenik meg, az 1950-es évek végén. A harmadik megközelítés pragmatikusabb, a létező tervgazdálkodás javítását célozza, matematikai módszerek felhasználásával. Ezt a megközelítést Kornai 1957 és 1968 között alkalmazza.

Disszertációjában Kornai a könnyűipar tanulmányozásával azt próbálja megérteni, hogy a tervgazdálkodás valójában hogyan működik. Kutatásához terepmunka során beszélget az adott vállalatok dolgozóival, a csúcsvezetőktől a ranglétra alján állókig, hatályos jogi és elméleti szövegeket és az ágazatokra és vállalatokra vonatkozó statisztikai adatokat használ fel. *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című disszertációja végkövetkeztetése határozott: a tervgazdálkodás nem működik, és legfőképpen nem úgy, ahogy azt állítják. Ami különösen megdöbbeneti Kornait, az az, hogy a vállalatok nem veszik komolyan az éves terveket. Egyrészt nincs elég gazdasági ösztönzés, mert a díjazás nem függ a célok elérésétől. Másrészt túl sok a bizonytalan tényező: a kereslet ingadozik, az ellátás akadozik, a nemzeti gazdasági terv folyamatosan változik. Mindezekből adódik, hogy a terv nem hiteles.

A disszertáció és az azt követő munka fogadtatása, a megfogalmazott kritikák ellenére először inkább pozitív, de a történelem felgyorsul. 1956 október 23-án egy diáktüntetés az éjszaka folyamán felkelésbe megy át – ezek lesznek azok az események amelyeket ma „Magyar Forradalom” néven ismerünk. Kornait ekkor megbízzák, hogy készítsen gazdasági tervet a reformpolitikus Nagy Imre számára, aki akkor lett miniszterelnök: a program elemei a kevésbé központosított gazdaság, több piaci mechanizmus, nagyobb szabadság a vállalatoknak, és a mezőgazdasági dolgozók joga ahhoz, hogy kilépjenek a termelőszövetkezetekből, amelyekbe tizenegy évvel korábban kényszerítették őket.

November 4-én a szovjet hadsereg megszállja az országot. Nagy Imrét, aki akkor még miniszterelnök, megbuktatják – két évvel később kivégzik – és Kádár János kerül hatalomra. Az elkövetkező hónapok a forradalom véres megtorlásának időszakát képezik. Ebben a feszült politikai helyzetben Kornai írásait és különösképpen a disszertáció nyomán született könyvet ugyanazok bélyegzik „revizionistának,” akik néhány hónappal korábban tömjéneztek. (139. o.). Kornait a rendőrség több alkalommal is kihallgatja állítólagos forradalmár kapcsolatairól,

és rá kell jönnie, hogy több ismerőse is ellene vallott. Ekkor úgy dönt, hogy Magyarországon marad, de nem vesz többé részt semmilyen politikai munkában, a kutatásra összpontosít.

1957-ben Kornai találkozik a matematikus Lipták Tamással, akivel kidolgoznak egy modellt a nyereség szétosztásának kérdéséről. A két kutató úgy dönt, hogy elküldik a cikk kéziratát az *Econometrica* folyóiratnak, amely végül közli a cikket, és ezáltal megszegik a szabályos eljárást, amely előírja, hogy a külföldi publikálást előzetesen engedélyeztetni kell. Kornai a továbbiakban is így fog eljárni.

Elméleti kutatásaival párhuzamosan, Kornai a meglévő tervgazdálkodásra adaptálható matematikai modellt is ki szeretne dolgozni. Dorfman, Koopmans, Samuelson és Solow lineáris programozását véve alapul, létrehoz egy olyan modellt, amelyik azt vizsgálja, hogy a textilipar vállalatainak viselkedése hogyan változik a technikai fejlődés és a befektetéssel kapcsolatos döntések hatására. Ekkor alkotja meg a Kornai-Lipták féle modell algoritmusának lényegét, bemutatva egy kétszintű tervezési formát, ami különbözik attól az 1930-as évekbeli Lange-féle megközelítéstől, amelyet húsz évvel később Edmond Malinvaud ír le egyetlenben.

A Lange-Malinvaud féle tervezési modellben a tervező a vállalatoknak kizárólag az árra vonatkozó jelzéseket ad meg. A vállalatok ekkor az áruk és szolgáltatások aktuális kínálatához képest a kereslet vagy kínálat oldalán pozicionálják magukat. Amikor egy áru vagy szolgáltatás iránti nettó kereslet pozitív, a tervező felemeli az árát, és fordítva, leviszi az árát abban az esetben, ha a nettó kereslet összege negatív – mindaddig, amíg sem a kereslet, sem a kínálat oldalán nem jelentkezik többlet bármelyik áruval vagy szolgáltatással kapcsolatban. Ezzel szemben a Kornai-Lipták féle modellben a központ mennyiségre vonatkozó igényeket fogalmaz meg az ágazatok felé, anyagi eszköz-kvóták és termelési célok formájában. Az ágazatok erre válaszként megadják azokat az árvektorokat, amelyekkel meg tudják valósítani a rájuk bízott feladatot. Ekkor a központ módosítja az eszközök szétosztását, átcsoportosítva az eszközök egy részét a kevésbé produktív ágazatoktól a legjobban termelő ágazatok felé. Az egyensúly azáltal áll be, hogy kiegyenlítődik a termelés az ágazatok között, és minden áru tekintetében kialakul az egységes ár.

Bár eredetileg elméleti kontextusban dolgozták ki, a Kornai-Lipták modell mégis jobban tükrözi a létező tervgazdálkodást, mint a Lange-Malinvaud modell, amelyekben a központ úgy működik, mint egy Walras-féle becsüs. Ez a hasonlatosság a tényleges politikai rendszer szerkezetével az, ami lehetővé teszi, hogy a Kornai-Lipták féle modell különböző variációit használják a tervgazdálkodás javítása érdekében.

A nemzeti tervgazdálkodási hivattal együttműködve Kornai több éven át vezet egy eleinte néhány tucat, majd a hatvanas évek közepére körülbelül kétszáz főből álló kutatócsoportot. A kutatók kis csoportokban dolgoznak, mindegyik a gazdaság egy bizonyos területével foglalkozik, mint például textilipar, könnyűipar, stb., és az eredményeket a lineáris programozásból származó algoritmusokat használva összesítik, így próbálva meg modellezni az egész rendszert. De a matematikai tervezés nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. Kornai szerint a matematikai nyelvezet használata tett elfogadhatóvá a publikációkban olyan gondolatokat, amelyeket rossz szemmel néztek volna, ha köznyelven fogalmazták meg. Másfelől viszont, a kutatócsoport által kidolgozott eszközök csak egy nagyon korlátozott körre hatottak, legfőképpen a minisztériumokban és egyéb hivatalos szerveknél dolgozó közgazdászokra, matematikusokra és tudósokra – a döntéshozókra nem sikerült hatni.

Miközben ezek a kutatások folytak, a magyar politikai háttér az 1962-63-as amnesztia után pozitív irányba változott. A hatalom toleránsabb lett a külföldi tartózkodások tekintetében és 1963-ban Kornainak sikerül – a második próbálkozás alkalmával – kijutnia az angliai Cambridge-be, hogy részt vegyen egy konferencián. Ezzel kezdetét veszi az utazások hosszú sora, amelyek alkalmával lehetősége lesz összehasonlítani a kapitalista és szocialista rendszer sajátosságait. Ezzel párhuzamosan Kornait visszahívja a Közgazdaságtudományi Intézet és 1967-ben felajánlják teljes munkaidős foglalkoztatását, miután egy évtizeddel korábban kirúgták. Kornai elfogadja, és az intézet lesz magyarországi munkáltatója az elkövetkező negyedszázadban.

Ugyanebben az évben, a tervgazdálkodással kapcsolatos munkáival párhuzamosan, Kornai elkészül egy rövid tanulmány megírásával, melynek címe *Esszé a gazdasági mechanizmus elméleteiről és a kutatás feladatairól*, és elsődleges célja, hogy ízekre szedje azt a Léon Walras munkáiból ismert általános egyensúlyelméletet, amelyet modern axióma formájában Gérard Debreu és Kenneth Arrow fogalmazott meg. Utóbbi egyébként, akár csak Tjalling Koopmans, kommentálja és konstruktív kritikával illeti az *Esszét*, ezáltal rábírva Kornait arra, hogy kiegészítse és végül új címmel jelentesse meg: *Anti-Equilibrium*. Az ennek a műnek szentelt fejezet jól illusztrálja a szerző szellemi mélységét, hajlandóságát az önkritikára, de ugyanakkor sejtetni engedti szomorúságát és csalódottságát, hogy a könyv nem lett olyan sikeres, mint remélte – nem gazdasági értelemben, hanem a gondolatokra gyakorolt hatását illetően.

Kornai itt a mű sikertelenségéért elsősorban saját magát tartja felelősnek, természetét, azt, hogy csak nehezen tudta rászánni magát, hogy egy gondolatot kellő mélységben - és rászánva a kellő időt – dolgozzon ki. Ahogy írja, „a könyv minden gondos megszerkesztettsége ellenére – rohanás az egyik félig kidolgozott gondolattól a másikig.” Ennek az állításnak az alátámasztására Kornai több olyan vonalat is említ, amelyet sajnál, hogy a továbbiakban nem mélyített el. Ezek egyike a neoklasszikus racionális választás elmélete, amelyik Kornai szerint csak hasonló körülmények között ismétlődő választások esetén érvényes. Így minden egyszeri, vagy a szokásostól eltérő választás, mivel nincs semmiféle előzménye, nem teszi lehetővé, hogy a korábbi preferenciák alapján felállított rendszerhez folyamodjunk, és ezáltal nem lehet a racionális választás megközelítésével magyarázni.

Egy másik vonal a kereslet és kínálat közötti erőviszonyok kapcsolata. Kornai megállapítja, hogy a valóságot, legyen az akár kapitalista, akár szocialista, a kereslet és kínálat aszimmetriája jellemzi. A kapitalizmusban a kínálat strukturálisan a kereslet fölött áll, a vevőnek választási lehetősége van, és az eladók csalogatják; mindig vannak többletkészletek, amelyek mérete a gazdasági ciklusban elfoglalt helyüktől függően változik, és az innováció az eladók azon szándékában nyilvánul meg, hogy a létező kínálattól különbözni akarnak. Egy olyan helyzet, mint a Walras-féle egyensúly, aminek lényege a gazdaság olyan nyugalmi állapota, amelyikben minden kínálat megtalálta a maga keresletét, olyan helyzetnek tekinthető, ami teljesen összeférhetetlen a gazdasági rendszer valóságával.

Végül Kornai elismeri, hogy az *Anti-Equilibrium*ban egy fontos ismeretelméleti hibát követett el. Visszatekintve úgy ítéli meg, hogy nem volt helyénvaló magát az általános egyensúly elméletét bírálni, valójában az elmélet akkori (és mostani) felhasználását kellett volna támadni. Egy elmélet hipotéziseinek irrealitása nem vezethet magának az elméletnek az elvetéséhez, hanem a legnagyobb óvatosságra kellene, hogy intsen, amikor az ebből az elméletből született tételeket készülünk a valóságban alkalmazni. Az *Anti-Equilibrium* vállalkozásban egy olyan erős, némelyek által talán naivnak ítélt akarat nyilvánult meg,

amelynek célja a domináns elmélet megváltoztatása volt, a fővontaltól eltérő elemek beépítésével. E helyett, az 1970-es évek folyamán, a domináns elmélet egyre inkább bezárkózik, a szó legszorosabb értelmében az absztrakció, az irrealizmus és klasszicizmus irányába megy el.

Ekkor Kornai újra ahhoz a megközelítéshez fordul, amit disszertációjában alkalmazott először: a szocialista rendszer és a tervgazdálkodás jellemzőinek kritikus magyarázatához. Annak a két könyvnek a megírása után, amelyek ebben a szellemben születnek, *A hiány* 1980-ban és *A szocialista rendszer* 1992-ben, a legolvasottabb magyar közgazdász és a szocialista világ egyik legismertebb közgazdászává válik. Az 1970-es évek elején Kornai kutatásainak kiindulópontja az *Anti-Equilibrium*-ban előrevetített gondolatok: ezeket módosítja és adaptálja. Először is arra keresi a választ, hogy mit várhatnánk az akkori felkapott témától, a növekedéstől. Megállapítja, hogy a szocialista országokban a növekedés erőltetett és olyan ágazatokba koncentrált, mint a nehézipar, ahelyett, hogy harmonikus lenne, egységesen kiterjedve több gazdasági ágazatra. A szocialista rendszerben történő forráselosztás kapcsán Kornai megállapítja, hogy – ellentétben az olyan háztartásokkal vagy vállalatokkal, amelyeknek kemény gazdasági korlátokkal kellene szembenézniük, amelyek keretein kívül képtelenek lennének működni anélkül, hogy kritikus helyzetbe kerülnének (fizetéképtelenség, csőd), a szocialista tervgazdálkodást a visszaélések, a komolytalanság és a tervben előírt határok rendszeres túllépése jellemzik. Kornai ezt a folyamatot „*puha költségvetési korlátnak*” nevezi, amelynek következménye az árjelzések hatékonyságának torzulása, mivel bizonyos ügynökök megkerülhetik az ugyanezen árak által tükrözött hiányokat.

Végül, John Maynard Keynes *Általános Elmélet* és Albert Hirschman *Exit, Voice and Loyalty* című művei olvasásának köszönhetően Kornai rádöbben, hogy a hiány a szocialista tervgazdálkodás sajátja. Keynesnél a kapitalista piacgazdaságban a keresleti strukturális deficit teremti meg a munkanélküliség feltételeit. És ellenkezőleg, állapítja meg Kornai, a szocialista rendszerben keresleti strukturális többlet figyelhető meg. Hirschmannál a kereslet képviselői a piaci kínálat nem megfelelő viselkedésére vagy azzal reagálnak, hogy visszavonulnak a piacról (*exit*), a hagyományos elméletnek megfelelően, vagy elégedetlenségüknek nyíltan hangot adnak (*voice*), vagy végül úgy is dönthetnek, hogy nem reagálnak, a kínálat iránti lojalitásból. A szocialista rendszerben egyértelműen ez utóbbi megoldást választják, mivel, bizonyos értelemben, a kereslet képviselőinek nincs választási lehetőségük.

A *hiányban* Kornai arra a következtetésre jut, hogy a hiány a szocialista tervgazdálkodás szerves részét képező folyamat. Mint azt ő maga is elismeri, az elemzésen Marx intellektuális hatása figyelhető meg, nem tartalmi, hanem formai szempontból, abban a gondolatban amely szerint a hiány problémája nem számolási hibákból, hanem magából a rendszerből ered.

1984-ben Kornainak a kapitalista világ két nagyhírű egyeteme is állást ajánl: a Stanford és a Harvard. Ez utóbbi ajánlatát fogadja el ugyanebben az évben, azzal a kikötéssel, hogy csak évente hat hónapot dolgozik ott, hogy az év másik felét Magyarországon tölthesse. Különös módon itt, a Harvardon már több, mint 55 évesen kap először lehetőséget arra, hogy doktoranduszok munkáját felügyelje – a marxizmus megtagadása és disszertációjának kritikus jellege miatt Kornai hivatalosan soha nem vezethette magyar doktoranduszok kutatásait.

A fal leomlása után Kornai végre átfogó módon elemezheti a szocialista tervgazdálkodás kudarcát, elemzésébe foglalva az intézményes és politikai elemeket, amire korábban nem volt

lehetősége. 1992-es megjelenésével *A szocialista rendszer* igyekszik kiegészíteni azt az elemzést, amelyet *A hiánnyal* kezdett meg, és amelyet Kornai szerint akkor csak 30 %-ban derített fel. Kornai itt olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a tulajdon formái, a piac helyzete a gazdaságban, a kommunista párt szerepe a szocialista rendszer bukásában, és párhuzamot von a gazdasági konkurencia hiánya és az ideológiai konkurencia hiánya között: az előbbi a kínálat képviselői körében, az utóbbi a politikai pártok körében figyelhető meg. A mű nagy figyelmet váltott ki, sokan dicsérték, de sokan kritizálták, hivatalban lévő miniszterek, elemzők jobbról és balról egyaránt, közgazdászok szemére vetik az ortodoxia hiányát, történészek viszont a túlzott ortodoxiát vetik szemére. Ez minden bizonnyal annak a jele, hogy Kornai gondolatai nem illenek bele az előre gyártott szellemi skatulyákba.

Elmondhatjuk, hogy Kornai szellemi pályája dialektikus formát követett: a marxizmus lelkes híve, majd nyíltan elfordul ugyanettől a marxizmustól, szimpatizál a neoklasszikus elmélettel, majd bírálja az egyensúly fogalmát, ugyanennek az elméletnek a lényegét. Kornai megismerte a szocializmus előtti kapitalizmust, a szocializmust, a gazdasági átmenetet és a visszatérést a kapitalizmusba. Vezérfonala a hatékonyság keresése, legyen az ideológia vagy munka – anélkül, hogy az erőltetett növekedés túlzásaiba esne. Szerinte ennek a hatékonyságkeresésnek az alapja a világosan megfogalmazott felelősség, ez vezet ahhoz a javaslatához az 1989-ben megjelent *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című írásában (franciául megjelent 1990-ben), hogy gigantikus tervek megvalósítani készülő politikusok helyezték zálogba javaikat, és ezeket elvesztenék, ha a terv végül nem váltaná be a hozzá fűzött reményeket. Ezzel szemben jutalomban részesülnének, ha a terv az elvártnál jobb eredményt hozna.

A gazdaság szervezésével kapcsolatban megfogalmazott gondolatai komplexek, átfogóak: míg az 1950-es évek közepétől kezdve azt hirdette, hogy Magyarországon és a szocialista országok összességében vissza kell térni a piacgazdálkodáshoz, azt is kijelenti, hogy „sajnálatosnak érzem, hogy a kommunista rendszer kudarca diszkreditálta a tervezés gondolatát” (196.o.). Pontosabban, Kornai szerint a két szervezési mód időben kiegészíti egymást: a piac rövid távon jobban reagál, mint a terv, de a terv hosszú távon megbízható útmutatója a gazdaságnak, a — lehetőleg demokratikusan meghatározott — politikai preferenciák figyelembe vételével. Ha a jelenlegi válság forrása — többek között — a piacok szélsőségesen rövidtávú mechanizmusa, ahogy azt számos közgazdász állítja, akkor talán egy nem túl távoli jövőben újra felfedezik a tervgazdálkodás kiegészítő gyakorlatát.

Köszönet Bernard Chavance-nak, Judith és Pierre Karinthynak munkájukért, amely a francia olvasóközönség számára elérhetővé tette ezt a fajsúlyos és átfogó művet.

Fordította: Farkas Edit